

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Christelijke politiek: luisteren, vertrouwen en vergeven

De politiek theoloog Bernd Wannenwetsch wijst een richting om uit de patstelling tussen voor- en tegenstanders van christelijke politiek te geraken. Hij vat christelijke politiek op als een levensvorm die ontspringt aan de christelijke liturgie en van daaruit, in de vorm van politieke deugden, de samenleving in trekt. Christelijke politiek moet dan ook niet in de eerste plaats worden gesitueerd in de vergaderzaal van de Tweede Kamer of de gemeenteraad, maar in de christelijke gemeente: het gaat erom wat christenen doen, meer dan van wat zij in een beginselprogramma zeggen te willen doen.

---

door *Herman Paul*

De auteur is universitair docent Geschiedfilosofie aan de Universiteit Leiden en bijzonder hoogleraar Secularisatiestudies aan de Rijksuniversiteit Groningen.

OVER SINT-LAURENS, DIAKEN IN ROME in de derde eeuw na Christus, gaat het verhaal dat hij met keizer Valerianus I in een dispuut verwickeld raakte over de rijkdommen van de kerk. De keizer meende uit de bedelingen van de diaconie te kunnen afleiden dat de christenen in Rome over een aanzienlijk vermogen beschikten. Hoezeer Laurentius dit ook ontkende, de keizer dwong hem de schatten van de kerk te laten zien. Daarop verzamelde Laurentius een grote schare arme Romeinen die hij als diaken van brood en kleding had voorzien, en keerde met deze menigte terug naar de keizer. Met een brede armzwaai riep hij uit: ‘Ziehier de schatten van de kerk!’

Hoewel dit uiteraard een apocrief verhaal is, zou Sint-Laurens een welkome gesprekspartner kunnen zijn in het Nederlandse debat over christelijke politiek. Ik stel mij voor hoe Laurentius eerst bedachtzaam zou luisteren naar de discussie over de C in het CDA. Hij zou vaststellen hoe voor- en

tegenstanders van deze letter ‘christelijke politiek’ identificeren met christelijke beginselen, of meer in het algemeen met religieuze inspiratiebronnen, die vervolgens zouden moeten worden toegepast in politiek zoals die wordt bedreven aan het Binnenhof of in gemeente- en provinciehuizen.

Plots zou hij dan opstaan, met dezelfde resolutie die schilders hem vanouds hebben toebedacht, om het debat over een andere boeg te gooien. Evenmin als de rijkdommen van de kerk uit zilver en goud bestaan, zou hij zeggen, bestaat christelijke politiek bij de gratie van volksvertegenwoordigers die er christelijke principes of inspiratiebronnen op na houden. Zoals de rijkdommen van de kerk bestaan uit sloebers die geen andere hoop dan Jezus Christus hebben, zo bestaat christelijke politiek dáár waar mensen elkaar vergeven omdat God hen eerst vergeven heeft.

Naar analogie hiervan stel ik in dit artikel voor om christelijke politiek niet in de eerste plaats te situeren in Den Haag, maar in de christelijke gemeente. Ik volg, zo niet Sint-Laurens, dan toch Bernd Wannenwetsch, een politieke theoloog met Laurentius-achtige trekjes, als ik christelijke politiek identificeer met een levensvorm die ontspringt aan de christelijke liturgie en van daaruit, in de vorm van politieke deugden, de samenleving in trekt.

HET IDEALISME VOORBIJ

Dit wellicht onwennige perspectief zou van pas kunnen komen als we nagaan waarom het debat over christelijke politiek in Nederland in een impasse terecht is gekomen. Als ik het goed zie, blijkt deze impasse uit drie breed gedeelde ervaringen:

1. Nobele politieke idealen (vrede, gerechtigheid) ketsen af op de ruwe politieke werkelijkheid. Hoe kunnen christelijke beginselen of inspiratiebronnen vertaald worden in spoeddebatten, interrupties en amendementen?
2. Tussen droom en daad liggen wetsvoorstellen en coalitiebesprekingen. Wat komt er van verkiezingsprogramma's terecht in een politiek bestel dat op compromissen is gebaseerd?
3. Hoeveel hemelbestormende nota's het Wetenschappelijk Instituut ook uitbrengt, politici bekommeren zich óók, en wellicht méér, om peilingen en kijkcijfers. Is er nog toekomst voor politieke ideologieën als politiek een zaak wordt van persoonlijk charisma?

De impasse die uit deze voorbeelden spreekt, hoeft niet louter negatief te zijn. Zij kan een heilzame impasse zijn, voor zover ze de beperkingen aan het licht brengt van de vooronderstellingen die het debat over christelijke politiek in de afgelopen eeuw hebben gedomineerd. De vraag is daarom: wat voor een begrip van politiek ligt ten grondslag aan

ervaringen van onoverbrugbare afstand tussen ‘christelijke idealen’ en ‘politieke praktijk’?

Elk van de kloofervaringen die ik zojuist noemde, varieert op een tegenstelling tussen ‘weten’ en ‘doen’. ‘Theorie’ en ‘praktijk’ zijn als droom en daad. Hoe groot het verlangen ook mag zijn om de twee op elkaar te betrekken, het valt niet mee om (christelijke) politieke idealen in de alledaagse werkelijkheid te implementeren. Maar, zouden we kunnen vragen, is politiek überhaupt wel zo’n zaak van idealen, theorieën of ideeën die vervolgens ‘geïmplementeerd’ of ‘toegepast’ moeten worden?

Al in 1958 wees de Duits-Amerikaanse filosofe Hannah Arendt op de beperkingen van zo’n idealistisch begrip van politiek. ‘Idealistisch’ is in dit verband geen schimpscheut op mensen die met hun hoofd in de wolken lopen, maar een technische term voor een filosofische traditie die teruggaat op Plato. Kenmerkend voor deze traditie is dat zij politiek opvat als een middel waarmee ze een doel – een veilige, rechtvaardige en/of welvarende samenleving – wil realiseren. Centraal staat dus het ideaal of, in Plato’s geval, de blauwdruk van een ideale samenleving.¹

Arendt had een scherp oog voor dit idealisme omdat zij zelf een ander, meer op Aristoteles georiënteerd begrip van politiek voorstond. Vooral uit haar latere, postuum gepubliceerde werk blijkt hoezeer politiek voor Arendt niet een kwestie van ideeën en idealen was, maar van interactie – ontmoeting, wederzijds gesprek, onderling vertrouwen – die menselijk samenleven mogelijk maakt. Het was Arendt, met andere woorden, niet te doen om weidse politieke vergezichten, maar om gemeenschapsbevorderende activiteiten. Een uitgestoken hand, oprechte belangstelling, onverdeelde aandacht, onbevooroordeelde kritiek – dat is *politeia* in de ware zin van het woord.²

Tegenover politiek als ‘ideaal’ stelde Arendt zodoende politiek als ‘levensvorm’ (een term ontleend aan Ludwig Wittgenstein, de Oostenrijks-Britse filosoof). Politiek is in deze opvatting geen strijd meer om de im-

Wat telt, is niet hoe slim een politicus het spel weet te spelen, maar zijn bereidheid om naar andere politici te luisteren en met hen naar vrede te zoeken

plementatie van verheven idealen, maar ‘a way of life, or a mode, manner, fashion, or style of life’.³ Politiek is concrete inzet, met woorden en daden, met houding en gebaar, voor ontmoeting, toenadering en verzoening van mensen. Wat telt, is niet hoe slim een politicus het politieke spel weet te spelen, maar

zijn bereidheid om naar andere politici te luisteren, hun vertrouwen te schenken en met hen naar vrede te zoeken. Dát maakt het leven in de *polis* mogelijk.

CHRISTELIJKE LITURGIE

Was Arendt hiermee, om zo te zeggen, al een Sint-Laurentien, die tot verbazing en (soms) ergernis van vele tijdgenoten het debat over politiek over een andere boeg wilde gooien, nog duidelijker wordt deze beweging van ‘idealen’ naar ‘praktijken’ zichtbaar in het werk van Bernd Wannenwetsch. Deze van oorsprong Duitse theoloog doceerde van 2000 tot 2011 in Oxford en bekleedt sindsdien een leerstoel Christelijke ethiek aan de Universiteit van Aberdeen.⁴ In *Gottesdienst als Lebensform* (1997), een boek dat in Engelse vertaling verscheen als *Political worship* (2004), ontwikkelt Wannenwetsch, mede onder inspiratie van Arendt en Wittgenstein, een nieuw begrip van christelijke politiek.

Als politiek een vorm van menselijk samenleven is, vraagt Wannenwetsch, waar vinden we dan christelijke politiek? Waar vinden we christelijke levensvormen? Voor een lutherse theoloog als Wannenwetsch ligt het antwoord voor de hand: zulke levensvormen ontspringen aan de liturgie, aan de bediening van Woord en sacrament in de gemeenschap van de kerk. Een christelijke levensvorm wordt zichtbaar aan de avondmaalstafel, waar rijk en arm, oud en jong, zonder aanzien des persoons brood en wijn ontvangen.

Het avondmaal is daarmee niet een privéaangelegenheid tussen God en de ziel, maar een belichaming van wat Paulus het lichaam van Christus noemt. Evenzo zijn de doop en de inzameling van de gaven volgens Wannenwetsch geen uitingen van individuele vroomheid, maar christelijke rituelen die de contouren van een gemeenschap zichtbaar maken. ‘It is the acting and judging of God experienced in worship which guides believers to a *specific* form of life’ (p. 6).⁵

Kenmerkend voor deze gemeenschap is haar toewijding aan het gehele lichaam, dat wil zeggen, aan het welzijn van alle leden. Vrij naar Paulus: de hand concurreert niet met de voet of het oor, maar probeert bij te dragen aan een gezondheid die heilzaam is voor alle lichaamsdelen. Elk lid weet namelijk dat hij mede dankzij andere leden bestaat en dat hij die anderen daarom slechts tot eigen schade kan veronachtzamen. De liturgie creëert zodoende een gemeenschap waarin mensen zich om elkaar bekommeren, over sociale, politieke en culturele barrières heen. ‘Women and men, parents and children, the free and the unfree, citizens and non-citizens, can all live from the reconciliation which they experience in worship’ (125-126).⁶

Als christelijke politiek een ander woord is voor deze gemeenschapsvorming rond Woord en sacrament, voor deze belichaming van vrede en verzoening vanuit het heil dat in de liturgie geproclameerd wordt, dan is het duidelijk dat christelijke politiek niet in de eerste plaats gezocht moet worden in raadsvergaderingen en Kamerzittingen. Christelijke politiek

ontstaat in de eredienst. En als zij van daaruit de samenleving in trekt, dan gebeurt dit niet via stembiljetten en kiezersmandaten, maar via christenen die uitleven wat zij in de liturgie hebben ontvangen.

Christelijke politiek is dáár waar christenen een hand uitstrekken naar hun naaste en mensen die zij wellicht nooit als hun vrienden zouden hebben uitgezocht gastvrij aan tafel nodigen (78-80). Christelijke politiek is, anders gezegd, een ‘politics of reconciliation’, geworteld in de verzoening tussen God en mens waarvan Woord en sacrament getuigen.⁷

VIER MOTIEVEN

Waarom vindt Wannenwetsch het zo belangrijk om christelijke politiek uit de sfeer van maatschappijvisies en partijprogramma's te halen? Waarom identificeert hij christelijke politiek met levensvormen die ontspringen aan de liturgie? *Political worship* noemt hiervoor vier redenen.

In de eerste plaats heeft Wannenwetsch, net als Arendt, een afkeer van politiek als strijdtoneel. Als politiek een competitie wordt tussen uiteenlopende maatschappijvisies, en daarmee een strijd om de macht die nodig is om idealen te kunnen realiseren, dan komt het menselijk samenleven onder druk te staan. Zo'n competitie vereist namelijk heel ander gedrag – sluwheid, wantrouwen, manipulatie, haantjesgedrag – dan het vertrouwen en de toewijding die een ‘politics of reconciliation’ vergen. Het samenleven van mensen is daarom meer gebaat bij de ervaring van de avondmaalstafel dan bij de listige manoeuvres van sluwe politici.

In de tweede plaats vindt Wannenwetsch beginselpolitiek een pover substituut voor christelijke gemeenschapsvorming. ‘If they are to act politically [...] Christians must not just be equipped with the right principles; they must above all be made *capable of political action*’, luidt een van de centrale theses van zijn boek (99). Hoe je met je medemensen samenleeft, leer je niet uit een partijprogramma of een beginselverklaring. Daarin moet je worden geoefend. Daarvoor heb je voorbeelden nodig en praktijken waarin je leert met anderen te spreken, anderen te vertrouwen en met anderen naar vrede te zoeken.

Zo'n oefenplaats is volgens Wannenwetsch de kerk. Waar anders, vraagt hij retorisch, tref je zulke uiteenlopende mensen rond één tafel aan? De christelijke liturgie ‘provides the essential experiences for the political actions of Christians in society and state’ (99), omdat zij christenen laat ervaren wat het betekent een ander te ontmoeten, een ander te vergeven en met een ander samen te leven. Overigens hoeft de kerk hiervoor niet uitzonderlijk inclusief of anderszins speciaal te zijn: deze ‘essential experiences’ zouden alle kerkgangers moeten kunnen opdoen, in elke dienst of

viering, zolang zij tenminste doorhebben, of voorgehouden krijgen, wat het christelijk gesproken betekent samen naar Gods Woord te luisteren en brood en wijn te delen (76, 161).

Een derde motief is hiermee impliciet al genoemd. Volgens Wannewetsch miskennen christenen de politieke dimensie van het christelijk geloof als zij dit geloof in de ‘innerlijkheid’ van hun eigen hart lokaliseren. Hij beklemtoont het politieke karakter van de liturgie in de hoop zulk individualisme de pas af te snijden (11).⁸ Individualisme is namelijk niet alleen in strijd met Paulus’ beeld van het lichaam, het is ook een recept voor ongelukken. Hoe zouden christenen zonder steun van de gemeente stand kunnen houden tegen de verleidingen van, bijvoorbeeld, rijkdom, carrière en zelfontplooiing?⁹

Tot slot spreekt Wannewetsch over christelijke politiek om een tegenwicht te bieden aan de gedachte dat de politiek van de staat het één en het al is. Zoals het een misvatting zou zijn om te denken dat de staat een monopolie heeft op politiek, zo zou het onjuist zijn om ‘de politiek’ te identificeren met Kamerdebatten en raadsvergaderingen. De kerk geeft namelijk een eigen, christelijke invulling aan het samenleven van mensen – een invulling die kan overlappen, maar ook kan botsen met die van stad, provincie of natiestaat.¹⁰

Een fraai voorbeeld van dit laatste biedt het (ditmaal niet apocriefe) verhaal van Ambrosius, de bisschop van Milaan, die in 390 keizer Theodosius de toegang tot de avondmaalstafel weigerde totdat deze boete zou hebben gedaan voor een bloedbad dat hij bij Thessaloniki had aangericht. De kerk profileerde zich op dat moment als een eigen levensvorm, met eigen omgangsvormen, waaraan zelfs de Romeinse keizer zich moest conformeren. ‘The public power that had hitherto been uncontested’, stelt Wannewetsch, ‘had now to answer to another throne, whose presence in the world

is represented by a community in which the least member is to enjoy the greatest honour’ (131).¹¹

Er staat zodoende heel wat op het spel in Wannewetsch’ herdefinering van christelijke politiek. Het is de Duitse theoloog niet alleen te

Christelijke politiek begint daar waar christenen de tekenen van brood en wijn met elkaar delen

doen om een beweging van ‘beginselen’ naar ‘praktijken’, zoals Arendt die al in de jaren vijftig had ingezet. Wat hij vooral probeert duidelijk te maken is dat ‘the true form of political life’ (114) aan Woord en sacrament ontspringt. Christelijke politiek begint daar waar christenen de tekenen van brood en wijn met elkaar delen.

CONFESSIONELE PARTIJEN

Deze exercitie heeft één evident voordeel: ze verbreedt ‘christelijke politiek’ zodanig dat deze niet langer is voorbehouden aan volksvertegenwoordigers van confessionele partijen, of aan kiezers die zulke partijen steunen, maar een zaak van alle christenen wordt. Het hele christelijke leven komt in het teken van christelijke politiek te staan. De keerzijde lijkt evenwel dat politici van confessionele partijen zich achter hun oren moeten krabben. Heeft ‘christelijke politiek’ voor hen nog speciale betekenis? En heeft Wannenwetsch wel echt een antwoord op hun kloofervaringen?

De kloof tussen ‘wat we zouden willen’ en ‘wat we voor elkaar kunnen krijgen’ verdwijnt weliswaar voor wie, met Wannenwetsch, de idealistische traditie de rug toekent. Wie niet langer in idealen, beginselen en blauwdrukken voor de samenleving gelooft, ligt ook niet meer wakker van spanningen tussen denken en doen. Daarmee is de verlegenheid die ‘christelijke politiek’ in Nederland omringt wellicht niet opgelost, maar wel van haar urgentie beroofd – net zoals Sint-Laurens het raadsel van de kerkelijke financiën niet verklaarde, maar Valerianus wel de ogen opende voor de echte schatten van de kerk.

Toch kan Wannenwetsch onmogelijk bedoelen dat politici van confessionele partijen dan maar *Realpolitiker* moeten worden, of dat ‘christelijke politiek’ niets meer te betekenen heeft in raadszalen of provinciehuizen. Stel dat de theoloog gelijk heeft en dat christelijke politiek primair een levensvorm is die aan de liturgie ontspringt, is er dan wellicht een afgeleide zin waarin christelijke volksvertegenwoordigers zich óók aan christelijke politiek kunnen wijden?

Wannenwetsch’ antwoord is een genuanceerd ‘ja’. Natuurlijk heeft de gemeenschap die christenen rond de avondmaalstafel ervaren implicaties voor hoe deze christenen zich buiten de kerk willen inzetten voor het samenleven van mensen. Sterker nog, vanuit de belijdenis dat Christus Heer is van de hele wereld, kunnen zij de samenleving niet overlaten aan ‘its own devices and to the secular heresy of its alleged autonomy’ (114). De vraag is echter hoe de gemeenschap van de christelijke liturgie zich laat ‘overbrengen’ naar gemeenschappen van burgers in de seculiere *polis*.

Met abstracte theorieën (‘subsidiariteit’) of concepten (‘rechtvaardigheid’), meent Wannenwetsch, schieten politici niets op. Evenmin biedt de christelijke gemeenschap een ‘model’ voor het leven buiten de kerk. Met zulke abstracties vallen we immers terug in de idealistische traditie en maken we de ervaring van een leven in gemeenschap – een ervaring die mensen vormt, toerust en geschikt maakt voor omgang met anderen – weer ondergeschikt aan een of andere filosofie.

POLITIEKE DEUGDEN

Beter is het daarom, volgens Wannenwetsch, om te focussen op de politieke deugden die christenen, als het goed is, ontwikkelen in de gemeenschap van de kerk. In de liturgie worden christenen gevormd in ten minste drie ‘political virtues’: luisteren, vertrouwen en vergeven.

Luisteren is ‘the most political of all the virtues’ (285): het geeft uitdrukking aan een verlangen *on speaking terms* met iemand anders te komen. Luisteren opent een ‘space for discourse’ (285) en maakt menselijke interactie mogelijk. Wie luistert naar een ander, opent haar hart voor de eigenheid van die ander en is bereid haar vooroordelen over die persoon opzij te schuiven.

Vertrouwen hangt daarmee samen: ‘Trust does not reduce the other person to mere behaviour, by hearing in his words only what we expected of them, in the light of our predetermined view of him (as right-wing, or left-wing, and so forth). It does not pin him down to a particular role, and does not degrade the political discourse to the mechanism of provocation-reaction’ (307). Wat gemeenschappen nodig hebben, is niet de ‘hermeneutiek van het wantrouwen’ die in de politieke arena zo wijdverbreid is, maar een ‘hermeneutiek van vertrouwen’ (286).

Vergeven, ten slotte, is het mogelijk maken van een nieuw begin, na geschonden vertrouwen of onzorgvuldig luisteren.¹² Vergeving is ‘a political virtue of the first order’ omdat ze heilloze cycli van agressie en vergelding doorbreekt (307). Ze maakt nieuwe aandacht, nieuwe toewijding en nieuw vertrouwen tussen mensen mogelijk. Op haar beurt is deze vergeving uiteraard gegrond in een daad van luisteren naar Gods Woord, dat spreekt van schuldenaren die vergeven kunnen worden omdat God eerst vergeven heeft.

Als christenen zich deze deugden eigen maken, schudden zij deze niet van zich af als zij op zondag het kerkgebouw verlaten. Christelijke politiek ‘spills over, so to speak, into the secular *polis*’ (11), omdat deugden karaktereigenschappen zijn die christenen – of ze nu wetenschapper, timmerman of volksvertegenwoordiger zijn – mee naar buiten nemen, de samenleving in, naar de buurt waarin ze leven en de plek waarop ze hun beroep uitoefenen.

Dit wil echter omgekeerd niet zeggen dat christelijke politiek kan worden bedreven zonder de norm en de voortdurende correctie van de christelijke liturgie – alsof iedereen die een beetje kan luisteren, vertrouwen en vergeven een christelijke politicus zou mogen heten. Om te beginnen is christelijke politiek immers de politiek van de gemeenschap die zich schaart rond Woord en sacrament. Daarom is ze per definitie een zaak van de christelijke gemeente. Christelijke politiek is geen vlag of slogan waaronder een politieke partij haar electoraat kan verzamelen; het is de publieke gestalte die het leven van christenen aanneemt.

Daarbij komt dat ‘christelijk’ als bijvoeglijk naamwoord slechts gepast is zolang de politieke deugden die ik noemde – luisteren, vertrouwen en vergeven – zijn geworteld en dan ook worden genormeerd door Jezus Christus, van wie Woord en sacrament getuigen. Christelijke politiek zonder Christus is een *contradictio in terminis*.

BESLUIT

Eenzijds vaart Wannewetsch zodoende scherp aan de wind: zijn begrip van christelijke politiek staat of valt met een luisterende en vierende gemeente van christenen die Jezus als hun Heer belijden en daarvan in hun woorden en daden willen getuigen. Wat dit betreft brengt Wannewetsch een bijna barthiaans ‘Nee!’ in tegen elke poging christelijke politiek zo te herdefiniëren (in termen van beginselen of inspiratiebronnen) dat christenen en niet-christenen daarmee gezamenlijk uit de voeten kunnen.

Anderzijds zou het een misvatting zijn om Wannewetsch te classificeren als een traditionele ‘getuigenispoliticus’. Om te beginnen zagen we dat de focus van de Duitse theoloog niet bij volksvertegenwoordigers, maar bij de kerk ligt. Daarbij komt dat Wannewetsch wel hoopt dat christenen getuigen van God, maar dat hij dit getuigenis niet met woorden associeert, zoals in traditionele getuigenispolitiek, maar met daden van luisteren, vertrouwen en vergeven.

Christelijke politiek is voor Wannewetsch dan ook een zaak van wat christenen *doen*, meer dan van wat zij in een memorandum *zeggen* te willen doen. Zodoende is christelijke politiek ook in de Tweede Kamer

Christelijke politiek is niet iets wat in de Tweede Kamer bevochten of bediscussieerd moet worden, maar iets wat (al dan niet) in de praktijk wordt uitgeleefd

niet iets wat *bevochten* of bediscussieerd moet worden, maar iets wat (al dan niet) in de praktijk wordt *uitgeleefd* – een luisterend oor en een uitgestoken hand, om te beginnen naar medepolitici. Wannewetsch’ model van een christelijke politicus is daarom niet dat van een gewiekste woordvoerder

of een eloquente verdediger van partijpolitieke belangen. Zijn model is dat van christelijke parlementariërs die in de Kamerbankjes niet vergeeten dat zij bij brood en wijn geleerd hebben te luisteren, te vertrouwen en te vergeven.

Zo belichaamt Wannewetsch, méér nog dan Arendt, de houding van Sint-Laurens tegenover Valerianus. Gevraagd naar christelijke beginselen, inspiratiebronnen en samenlevingsvisies toont hij wat christelijk

samenleven werkelijk mogelijk maakt en verklaart hij, met een brede armzwaai: ‘Dit is christelijke politiek!’

Noten

- 1 Hannah Arendt, *The human condition*. Chicago: University of Chicago Press, 1958, m.n. pp. 220-230.
- 2 Hannah Arendt, *The promise of politics* (bezorgd en ingeleid door Jerome Kohn). New York: Schocken Books, 2005. Arendts afkeer van idealistische politiek werd uiteraard mede gevoed door de totalitaire regimes van de twintigste eeuw, die op extreme wijze lieten zien hoe het samenleven van mensen kan lijden onder pogingen tot implementatie van abstracte idealen.
- 3 Nicholas F. Gier, ‘Wittgenstein and forms of life’, *Philosophy of the Social Sciences* 10 (1980), pp. 241-258, aldaar p. 244.
- 4 Voor een nadere kennismaking met Wannenwetsch verwijs ik naar Herman Paul en Bart Wallet, *Oefenplaatsen. Tegendraadse theologen over kerk en ethiek*. Zoetermeer: Boekencentrum, 2012, pp. 92-110.
- 5 Paginanummers tussen haakjes verwijzen naar Bernd Wannenwetsch, *Political worship. Ethics for Christian citizens*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- 6 Wannenwetsch’ betoog is op dit punt verwant met Miroslav Volf, *Exclusion and embrace. A theological exploration of identity, otherness, and reconciliation*. Nashville, TN: Abingdon, 1996.
- 7 Luke Bretherton, *Christianity and contemporary politics. The conditions and possibilities of faithful witness* (Chichester: Wiley-Blackwell, 2010) laat zich lezen als een nadere uitwerking hiervan.
- 8 Vgl. Bernd Wannenwetsch, ‘The liturgical origin of the Christian politeia. Overcoming the “Weberian” temptation’, in: Christopher Stumpf en Holger Zaborowski (red.), *Church as politeia. The political self-understanding of Christianity*. Berlijn/New York: Walter de Gruyter, 2004, pp. 323-340.
- 9 Hierover nader: Bernd Wannenwetsch, ‘The desire of desire. Idolatry in late capitalism’, in: Stephen Barton (red.), *Idolatry. False worship in the Bible, early Judaism and Christianity*. Londen/New York: T&T Clark, 2007, pp. 315-330.
- 10 Zo ook William T. Cavanaugh, *Torture and Eucharist. Theology, politics, and the body of Christ*. Oxford/Malden, MA: Blackwell, 1998.
- 11 Dit accent op de eigenheid van de christelijke polis deelt Wannenwetsch met Stanley Hauerwas.
- 12 Vgl. Arendt 1958, pp. 236-243.